

O'TKIR HOSHIMOV HIKOYALARDA MORFOLOGIK VA SINTAKTIK SHAKLLAR

Yuldasheva Dilnoza Sirojiddin qizi

Andijon davlat pedagogika instituti magistranti

Annotatsiya: *Ushbu maqola O'tkir Hoshimov hikoyalarda morfologik va sintaktik shakllari haqida ma'lumotlar berilgan va tahlil qilingan.*

Аннотация: *В данной статье приводится и анализируется информация о морфологических и синтаксических формах рассказов Уткира Хошимова.*

Annotation: *This article provides and analyzes information about the morphological and syntactic forms of O'tkir Hoshimov's stories.*

Tayanch so'zlar: *hikoya, morfologiya, sintaktik shakl, ekspressivlik, so'z, til, ta'lim-tarbiya, fonetik, shaxs-son, olmosh.*

Ключевые слова: *рассказ, морфология, синтаксическая форма, выразительность, слово, язык, образование, фонетика, лицо-число, местоимение.*

Key words: *story, morphology, syntactic form, expressiveness, word, language, education, phonetic, person-number, pronoun.*

Mustaqillik sharofati bilan ma'naviyatimizning muhim sarchashmasi bo'lgan ona tilimizga davlatimiz tomonidan jiddiy e'tibor berilmoqdaki, bu esa milliy tilimizni tadqiq qilishga keng imkoniyatlar yaratilmoqda. Bu nafaqat yozuvchilar uchun, balki kitobxon uchun ham bu sohada ma'lum tushunchaga ega bo'lish, imkon darajada sohaga oid leksikalarni mukammal o'rganishni taqozo etadi. Bu ishlarning barchasi Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev tashabbuslari bilan amalga oshirilmoqda. "Bizni hamisha o'ylantirib keladigan yana bir muhim masala—bu yoshlarimizning odob-axloqi, yurish-turishi, bir so'z bilan aytganda, dunyoqarashi bilan bog'liq. Bugun zamon shiddat bilan o'zgaryapti. Bu o'zgarishlarni hammadan ham ko'proq his etadigan kim – yoshlar. Mayli, yoshlar o'z davrining talablari bilan uyg'un bo'lsin. Lekin ayni paytda o'zligini ham unutmasin. Biz kimmiz, qanday ulug' zotlarning avlodimiz, degan da'vat ularning qalbida doimo aks-sado berib,

o'zligiga sodiq qolishga undab tursin. Bunga nimaning hisobidan erishamiz? Tarbiya, tarbiya va faqat tarbiya hisobidan" [1].

Tabiiyki, ana shu zaruriyat bilan bog'liq dunyoqarash tilshunoslik ilmini o'qitish jarayoniga ham taalluqlidir. Bu sohani o'rganishdagi ko'plab qonun-qoidalar, til materiali doirasidagi o'zgarishlar juda sekinlik bilan amalgam oshgan bo'lsa-da, tilning sotsialingvistik jihatlari, uni amalda qo'llash jarayonining yangicha, zamonaviy talablarga muvofiqlashtirilishi hayot talabidir. Tilning turli qirralarini uzviy tarzda birlashtirib, uni yaxlit bir butunlik, bir sistema sifatida o'rganuvchi tilshunoslik asrimizning 20-yillarida shakllandi va system-struktur tilshunoslik nomi bilan mashhur bo'ldi. Shuni aytib o'tish kerakki, Ferdinand de Sossyur asos solgan XX asr sistem tilshunosligi bag'rida o'nlab yangi lingvistik oqim va maktablar vujudga keldi, ularda ulkan zamonaviy yutuqlar qo'lga kiritildi. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ta'biri bilan aytganda, "Ta'lim-tarbiya – bu bizning kelajagimiz, hayot-mamot masalasi" [2].

Ma'lumki, so'z badiiy tasvirning asosiy vositasi, obraz yaratishning, uni individuallashtirishning muhim omillaridan biri sanaladi. So'zsiz, ekspressivlikni ifodalovchi fonetik, morfologik, sintaktik vositalar ishtirokisiz ob'ektiv borliqdagi narsa predmetlarni, hodisalarni aniq tasvirlash mumkin emas. Azal-azaldan so'zlar vositasida ana shunday leksik-semantik guruhlar va turli xil ma'no ko'chish yo'llarini hosil qilingan. Buning natijasi o'laroq asar badiiy saviyasi oshgan va o'z badiiy qimmatini saqlagan holda avlodlarga yetib kelgan.

Hozirgi o'zbek adabiyoti, xususan, hikoyachiligi jamiyatimizning ma'naviy-ma'rifiy yuksalishiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda, chunki adabiyotning quroli tabiiyki, so'zdir. So'z orqali go'zal tasvir yaratildimi, demak, bunday tilning lug'at boyligi kengdir. Til biror bir millat uchun xos bo'ladi, shu millatning tarixan qadimiyligi bilan ham baholanadi. O'zbek tili ana shunday boy millatning tilidir.

O'zbek hikoyachiligi tarixidan bizga shu narsa ma'lumki, har bir ijodkor ijodi o'ziga xos mahorat maktabidir. Har bir yaratilish odamzotning aql-tafakkuri, salohiyati va ma'naviy jasorati mahsulidir. Shuning uchun ham bu yorug' olamda eng buyuk jasorat deya ma'naviy jasorat tan olinadi.

Ma'lumki, morfologik usul bilan ekspressivlikni hosil qilishda maxsus soʻz shakllari va grammatik ma'no vazifasi mavjud boʻlgan soʻz shakllaridan foydalanamiz. Oʻzbek tilida ot va fe'l soʻz turkumlari shakllarga boyligi hamda boshqa soʻz turkumlarida shakllar hosil qilish birmuncha chegaralanganligi bois, ekspressiv-emotsionallikni hosil qilishning morfologik usuli asosan ot va fe'l soʻz turkumiga xosdir.

Yozuvchi Oʻtkir Hoshimov asarlarida ham baʼzan subyektiv baho shakllari, baʼzan kichraytirish-erkalash shakllari deb yuritiladigan ot soʻz turkumi yordamida emotsional-ekspressivlikni hosil qiluvchi –cha, - choq (chak), -jon, -xon, -oy singari qoʻshimchalar yordamida hosil qilingan shakllarni uchratish mumkin. Bu qoʻshimchalar bilan faqatgina kichraytirish-erkalash maʼnolari emas, balki shu bilan birgalikda ijobiy va salbiy munosabat, suyish, mensimaslik, tahqirlash, hurmatlash, eʼzozlash kabi maʼnolar yuzaga keladi.

Salbiy munosabat:

- Nega xotin kishini haqorat qilasiz, yigitcha? – dedi sof rus tilida. Biroq bu safar sizlab gapirdi. – Nima, akasimiz, qudasimisiz?

“Eh-he! Ruscha matalniyam biladi bu!”

- Men sizga yigitcha emasman! – Koryagin uning koʻziga tikandek qadaldi. – Men oʻta muhim ishlar boʻyicha... (107-b)

Shaxs-son maʼnosiga ega boʻlgan til birliklarini oʻz maʼnosidan boshqa maʼnoda qoʻllash orqali ekspressivlikni ifodalash morfologik usulning koʻrinishlaridan biridir. Magʻrurlanish, kesatish, kamsitish, hurmatlash, hurmatsizlik kabi ijobiy yoki salbiy maʼnolarni hosil qilishda koʻplikdagi sonni ifodalovchi soʻz shakllarini birlik sonda qoʻllash mumkin. Masalan, koʻplik shaklida kelgan birinchi shaxsdagi feʼlni birlik son oʻrnida qoʻllash nokamtarlik, oʻzini baland olish, kesatish kabi maʼnolarni hosil qiladi:

- Yoʻ-yoʻ-yoʻ! Undoq qilmasinlar-da, ukam! – Hoji aka shunday dediyu, konyakni sipqardi...

- Koʻrdilarmi, ukam, makruhi yana tagida qoldi. Oʻzlariyam oʻrgansinlar! Baʼzida birlikda qoʻllanuvchi ot soʻz turkumi ham koʻplik qoʻshimchasini qabul qiladi va shu soʻzning maʼnosi kuchaytirishga erishiladi.

Maʼlumki, ikkinchi va uchinchi shaxs koʻplik shaklining hurmat maʼnosi uchun qoʻllanishi hozirgi oʻzbek adabiy tili uchun meʼyoriy holatdir, ammo bu shakllar hurmatsizlik, haqorat, mazax singari maʼnolarni ifodalashi maxsus ohang va holatga bogʻliqdir. Ikkinchi va uchinchi shaxs shakllarini oʻzidan yoshi kattalarga va koʻpchilikka nisbatan “siz”lamasdan qoʻllash ham hurmatsizlik, manmansirash, haqorat kabi maʼnolarni hosil qiladi

Bir kuni eriga piching qildi: “Oyingiz sizga yangi xotin izlab yurganmish. Eshikma-eshik tentirab oʻrganib qolganda! Topsa-topadiyam!”(45-b)

- Voy, onam!

- Roʻshnolik koʻrmagan, onam!(49-b)

Gapda shaxs va sonning mos boʻlmasligi nutqiy gʻalizlikni keltirib chiqaradi. Oyingiz sizga yangi xotin izlab yurganmish gapining boshida ikkinchi shaxs koʻplik ifodalangan boʻlsa, oxirgi boʻlagida koʻplik qoʻshimchasi ataylab tushirib qoldirilgan Natijada kesatish, mensimaslik kabi maʼnolar yuzaga boʻrtib chiqqan.

Oʻtkir Hoshimov ijodida son soʻz turkumining oʻrni, ayniqsa, adibning hikoyalarida oʻziga xosdir. Sonlar gap ichida umumiy miqdorga aniqlik, konkretlik kiritish uchun xizmat qiladi [3].

Bir kuni uyiga mahallaning obroʻli odami – kimsan domkom mehmon boʻlib borganida xasis uning oldiga likopchada tutmayiz qoʻyibdi. Mehmon toʻrttagina mayizni ogʻziga solgan ekan, xasis uf tortibdi.

– Bir yuz qirq yettita qoldi, taqsir, - debdi.

Mehmon hayron boʻpti.

– Nima deyapsiz, Hotam aka? – desa xasis maʼyus qiyofada boshini egibdi. – Mayiz bir yuz ellik bitta edi. (69-70-betlar)

Til haqidagi fanda tilning kommunikativ va yana boshqa vazifalari qatorida uning ekspressiv vazifasi ham alohida ajratiladi. Albatta, bu vazifa, ayniqsa, badiiy matnda yanada katta ahamiyat kasb etadi [4].

O'tkir Hoshimov asarlarida ekspressivlikni ifodalashda sintaktik birliklarning ham maxsus o'rnini bor. Masalan, asarlarida adib ritorik so'roq gaplardan unumli foydalangan. Ma'lumki, ritorik so'roq gaplar sof so'roq ifodalamaydi, ya'ni bu turdagi gaplarda so'zlovchi uchun biror noma'lum bo'lgan voqea-hodisa haqida bilish istagi bo'lmaydi. "... ritorik so'roq gap javob talab qilmaydi va mohiyatan darak, shaklan so'roq gap hisoblanadi. [5]" Gap Grammatik jihatdan so'roq shaklida bo'lsa ham, tinglovchidan tegishli javob talab qilinmaydi. Ritorik so'roq gaplarda xuddi darak gaplardagi kabi voqea-hodisalar haqidagi tasdiq yoki inkor tarzida hukm ifodalanadi. Ritorik so'roq gap xuddi darak gap kabi axborot tashish vazifasini bajaradi. Farqi shundaki, ritorik so'roq gaplarda emotsional-ekspressivlik xususiyati yuqoriroq bo'ladi. Shuningdek, ba'zi o'rinlarda so'roq gaplarning bir xil so'roq olmoshi bilan boshlanishi va ketma-ket so'roq gaplarning tizilishi ham so'roq gaplarga emotsiya qo'shilib, ta'sirchanlikni oshirishga xizmat qilgan.

Bu o'rinda bir xil so'roq olmoshlarining takrorlanishi bilan birga yuqorida ta'kidlanganidek, so'roq gaplarning ketma-ket kelishi ham muhim ahamiyatga egadir. Chunki aytib o'tganimizdek, so'roq gaplarning ketma-ket kelishi his- hayajonni ifodalasa, bu so'roq gaplarining bir xil so'roq olmoshlari bilan boshlanishi bu his- hayajonni yana-da kuchaytirish uchun xizmat qilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullayev A. O'zbek tilida ekspressivlikning ifodalanishi. - Toshkent: Fan, 1983. – B. 45.
2. Saidxonov M. Badiiy matn kommunikativ vosita sifatida // O'zbek tili va adabiyoti, 2009. № 5, 78-bet.
3. Я.Умарова, Д.Неъматова «Умумтаълим мактабларидаги ўқувчилар тил компетентлигининг жорий ҳолати таҳлили» Илмий хабарнома Педагогик тадқиқотлар Журнал 2020/6 (50).
4. Abdurahmonova Sayyorahon Shaxobidinovna Communicative features and forms of the future teacher's speech GALAXY INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (GIIRJ) ISSN (E): 2347-6915 Vol. 9, Issue 12, Dec. (2021) 231-233.